

STANISŁAW SALMONOWICZ (Toruń)

Ustrój polityczny Pomorza w XIX w. Stan badań i postulaty badawcze

Uwagi niniejsze¹ będą się w zasadzie odnosić tylko do spraw ustrojowych Prus Wschodnich i Zachodnich (prowincje Ostpreussen i Westpreussen) w okresie 1815 - 1919. Sprawy Pomorza Zachodniego w XIX w., dotąd mało znane, traktuję tylko *inter alios*. Co do listy postulatów badawczych, którą usiłuję sformułować w końcowej części artykułu, chciałbym podkreślić, iż opracowując niniejsze uwagi nie dysponowałem żadnymi informacjami o pracach planowanych czy też będących w toku.

Miejsce ziem pomorskich i ich rola w strukturze państwa pruskiego w XIX w. wiązały się nierozzerwalnie z istnieniem podziału terytorialnego państwa na prowincje². Warto więc przypomnieć na wstępie, iż na interesującym nas terytorium Pomorza *sensu largo* istniały początkowo trzy prowincje pruskie a to Pommern, Westpreussen i Preussen z tym, iż w latach 1829 do 1877 prowincja Prus Zachodnich była zlikwidowana i połączona z Prusami Wschodnimi w prowincję Preussen ze stolicą prowincjonalną w Królewcu. Druga ważna uwaga wstępna to podkreślenie, iż w badaniach nad dziejami ustroju i prawa Pomorza XIX w. podstawowym problemem, który musi być rozważany w różnych aspektach i różnych konfiguracjach terytorialno-chronologicznych jest kwestia stosunku stopnia odrębności prowincjonalnych (a następnie także i swobód samorządowych) do stopnia unifikacji ustrojowej i prawnej państwa pruskiego, a w późniejszym okresie, od 1871 r., także w stosunku do Rzeszy Niemieckiej.

Dzieje ustroju prowincji pomorskich państwa pruskiego pozostają w tej chwili bardzo mało znanymi i dalsze badania muszą prowadzić nade wszystko do studium niezwykle obszernego i bogatego materiału

¹ Główne tezy artykułu zostały przedstawione jako komunikat na XI Powołanym Zjeździe historyków polskich w Toruniu we wrześniu 1974 r. (Symposium: „Historia Pomorza: stan i program badań”).

² Por. ogólnie K. Jeserich, *Die Preussischen Provinzen, ein Beitrag zur Verwaltungs- und Verfassungsreform*, Berlin 1931.

źródłowego o charakterze prawnym (źródła normatywne i źródła do dziejów organizacji i funkcjonowania władz i urzędów), przy czym od roku 1815 obserwujemy stały choć powolny proces narastania przewagi materiałów drukowanych nad archiwalnymi. Jeżeli administracja w jej wewnątrzorganizacyjnych dziejach i w działaniu nadal musi być studiowana w dużej mierze na podstawie archiwaliów³, to dzieje struktur prawnych i administracyjnych (w każdym razie od 1850 r.) prześledzić się dają głównie na podstawie publikowanych ówczesnie różnorodnych materiałów normatywnych i urzędowych⁴. Piśmiennictwo jakie posiadamy w tej chwili do dyspozycji można schematycznie scharakteryzować następująco:

1. Piśmiennictwo natury prawniczej bądź (w niewielkiej tylko mierze) historycznej i historycznoprawnej, które dotyczy zagadnień ogólnopruskich bądź nawet ogólnoniemieckich, jednakże stanowi zarazem wkład w naszą wiedzę o zagadnieniach ogólnych prowincji pomorskich z punktu widzenia ustrojowego. Zagadnienia te bowiem można podzielić na dwie grupy: spraw, które były regulowane bądź dla całości państwa pruskiego (a od 1871 r. także i dla całości państwa niemieckiego), bądź przynajmniej dla tzw. sześciu prowincji wschodnich tegoż państwa⁵ oraz spraw, które były właściwe tylko dla prowincji pomorskich lub tylko jednej z interesujących nas prowincji. Tak więc dla owej pierwszej grupy spraw piśmiennictwo naukowe niemieckie o charakterze ogólnym, a mające najczęściej charakter opracowań prawa obowiązującego podówczas, zachowuje swój walor informacyjny i wielokrotnie przynosi cenne ma-

³ Najważniejszymi dla tematu pozostają archiwalia władz centralnych pruskich (Merseburg, Göttingen, Berlin-Dahlem), w mniejszej mierze archiwalia niższych instancji administracyjnych (częściowo przechowywane także i w Polsce, głównie w Gdańsku, Poznaniu, Bydgoszczy, Toruniu). Por. ogólnie P. Letkemann, *Archivalien zur Geschichte Westpreussens im Geheimen Staatsarchiv Berlin*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussens”, 3, 1970, s. 138-147, H. Hopf, *Archivalien zur Geschichte Westpreussens im Bundes Archiv*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussens”, 3, 1970, s. 148-152.

⁴ Obok dziennika ustaw monarchii pruskiej ważką rolę odgrywają tu zwłaszcza dzienniki urzędowe poszczególnych rejencji, jak „*Amtsblatt der Königlich Preussischen Regierung zu Marienwerder*”, „*Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig*” (od 1818), a także liczne inne wydawnictwa urzędowe i półurzędowe, jak *Topographisch-statistisches Handbuch für den Regierungsbezirk Danzig*, wyd. von der Königl. Regierung, t. I-III, Danzig 1869, bądź też poświęcone nawet poszczególnym powiatom, jak G. Gerlich, *Statistische Beschreibung des Schwetzer Kreises*, Schwetz 1878; G. F. M. Steinmann, *Der Kreis Thorn. Statistische Beschreibung*, Thorn 1866.

⁵ Por. przykładowo M. von Lavergne-Perguilhen, *Die Landgemeinde in Preussen*, Königsberg 1841; H. H. Fassbender, *Die kommunale Selbstverwaltung der östlichen Provinzen Preussens bis 1918 im Rahmen der Verfassungsbestimmungen des Königreichs Preussens*, Innsbruck 1938; A. Janetzki, *Die Grundsätzlichen Unterschiede der preussischen Städteordnungen von 1808, 1831 und 1853*, Leipzig 1909, F. Keil, *Die Landgemeinde in den östlichen Provinzen Preussens und die Versuche, eine Landgemeindeordnung zu schaffen*, Leipzig 1890.

teriały, które wymagają oczywiście rozważenia z punktu widzenia historycznoprawnego⁶. Podkreślić jednakże trzeba, iż choć od 1815 r. proces unifikacji ustroju (w mniejszej mierze prawa) postępował w skali całego państwa pruskiego to przecież owe odrębności prowincjonalne, z czego nie zawsze dostatecznie zdajemy sobie sprawę, były bardzo znaczne aż do ustaw z lat 1848 - 1850 i w wielu dziedzinach zachowały swe poważne znaczenie aż po reformy strukturalne lat siedemdziesiątych wieku XIX. Unifikacja prawna w ramach zjednoczonego państwa niemieckiego dokonywała się także tylko etapami, powoli i nierewolucyjnie, i stąd w każdym razie aż po rok 1900 można mówić o dużym znaczeniu prawa prowincjonalnego i obowiązywaniu licznych jeszcze rozwiązań partykularnych, także i w dziedzinie prawa administracyjnego⁷.

Jeżeli chodzi o owo piśmiennictwo o charakterze ogólnym jest ono z natury rzeczy niemal wyłącznie dziełem nauki niemieckiej i, w ramach tylko piśmiennictwa prawniczego okresu do 1914 r., stanowi ogromną liczbę publikacji o bardzo zróżnicowanym zresztą poziomie, jak i bardzo różnym stopniu przydatności w badaniach historycznych⁸. Większość tych publikacji powstałych w XIX w., a zwłaszcza wszelkie zbiory informacji o stosowaniu i rozumieniu prawa w praktyce, stanowią dla nas

⁶ Wymieńmy parę najcenniejszych pozycji: bogaty faktograficznie t. I dzieła C. F. Kocha, *Handbuch des Preussischen gemeinen Privatrechts*, wyd. 2, Berlin 1851; R. v. Bitter, *Handbuch der Preussischen Verwaltung*, t. I - II, Leipzig 1911, z głośnych opracowań i zbiorów przepisów związanych z nazwiskiem L. v. Rönne zwłaszcza jego *Das Staatsrecht der Preussischen Monarchie*, t. I - II, wyd. 4, Lipsk 1881 - 1884 (wyd. 3 sprzed epoki zjednoczenia ibidem w l. 1869 - 1872); L. Rönne — H. Simon, *Das Polizeiwesen des Preussischen Staates, eine systematisch geordnete Sammlung*, t. I - II, Breslau 1840 - 1841, suplement w 1844 r., tychże autorów zbiór pt. *Die Gemeinde-Verfassung des Preussischen Staates*, Breslau 1843.

⁷ Por. do dziś niezastąpione informatory bądź zbiory przepisów: v. Breithaupt, *Justizverfassung und Provinzialrecht in Westpreussen seit 1772*, Marienwerder 1872; Ch. K. Leman, *Historisch-geographische Einleitung in die Provinzial-Rechte Westpreussen*, Marienwerder 1830; v. Kämpitz, *Die Provinzial- und Statutarischen Rechte in der Preussischen Monarchie, Sechstes Hauptstück: Pommern und Rügen*, t. II, Berlin 1872, *Westpreussisches Provinzialrecht*, wyd. von A. C. Vogesack, Danzig 1847 (Tekst tzw. wschodniopruskiego prawa prowincjonalnego z 1801 r. został ówczesnie także wydany drukiem: *Ostpreussisches Provinzialrecht*, Berlin 1801/2). Co do skomplikowanej problematyki stosowania Pruskiego Landrechtu w okresie od 1815 r. por. zwłaszcza nowatorskie opracowanie R. Kossellecka, *Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*, Stuttgart 1967, ibidem bogata literatura; por. także A. Weisler, *Preussisches Landesprivatrecht. Sammlung der neben dem Bürgerlichen Gesetzbuch in Kraft bleibenden Quellen des preussischen Privatrechts*, t. I - II, Leipzig 1900. Nb. jeszcze w 1913 r. wydanie obowiązujących w części Prus fragmentów Landrechtu liczyło 200 stron!

⁸ Poza bowiem opracowaniami ogólnymi typu podręcznikowego i zbiorami przepisów prawa o charakterze doraźnie użytkowym przeważają ilościowo dysertacje doktorskie broniące na wydziałach prawa, których poziom był z reguły stosunkowo niski.

nie tyle opracowanie naukowe co źródło historyczne. Są to bowiem głównie opracowania oparte na metodzie formalno-dogmatycznej i służące potrzebom wynikającym z ówczesnego pozytywnego stanu prawnego. Większą korzyść odnieść można raczej ze studium tekstów polemicznych, broszur publicystycznych *de lege ferenda*, jednym słowem tekstów rzucających światło na ideologiczne i społeczne korzenie prawa obowiązującego. Piśmiennictwo traktujące interesującą nas epokę w dziejach ustroju Prus i Niemiec jako przedmiot badań historycznoprawnych jest stosunkowo skromne. Zyskało ono podsumowanie w monumentalnej wielotomowej pracy Ernsta Rudolfa Hubera pt. *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*⁹. Hubert jest także wydawcą podstawowego zbioru tekstów do dziejów ustrojowych Niemiec tego okresu¹⁰. Historia polityczna Prus i Rzeszy Niemieckiej w XIX w. była przedmiotem stosunkowo dużego zainteresowania naszej nauki w ostatnich latach¹¹. Nieliczne jednakże prace obrazują nam szerzej problem ewolucji ustrojowej i prawnej. Z punktu widzenia historii politycznej i społecznej stosunkowo najsłabiej znanym jest zarówno w historiografii niemieckiej, jak i polskiej, okres 1815 - 1847. Poza cennym dziełem R. Koselleck'a¹² oraz pracami powstającymi w kręgu inspiracji W. Conze¹³ niewiele można by wymienić publikacji o zasadniczym znaczeniu. Na odmianę ważkie sprawy genetyczne dla całego okresu pierwszej połowy XIX w., a zwłaszcza dzieje ideologii i reform okresu lat 1807 - 1813 w Prusach cieszyły się w okresie powojennym niesłabnącym zainteresowaniem i to nie tylko

⁹ Interesują nas tu trzy pierwsze tomy ogłoszone w Stuttgarcie (wyd. 1 1957 - 1963, obecnie wielotomowe wyd. 2): t. I obejmuje czasy 1815 - 1830, t. II okres do r. 1850, t. III zatytułowany jest *Bismarck und das Reich* i obejmuje okres po ostatnie lata XIX w., t. IV już tylko nieznacznie dotyczy problematyki związanej z Pomorzem w XIX w.

¹⁰ Por. E. R. Huber, *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte* —, t. I obejmuje lata 1803 - 1850 (ogłoszone w 1961 r.), t. II lata 1851 - 1918 (ogłoszone w 1964 r.).

¹¹ Dla okresu nowszego użyteczne wprowadzenie ogólne stanowi praca J. Krasuskiego, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871 - 1945*, Poznań 1969; dzieje polityczne ziem polskich pod zaborem pruskim ujął krótko L. Trzeciakowski, *Pod pruskim zaborem 1850 - 1918*, Warszawa 1973. Artykuł T. Cieślaka, *Główne problemy historii politycznej ziem pomorskich w latach 1870 - 1914*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 2, 1956, s. 167 - 176, formułował wiele hipotez roboczych dziś już nieaktualnych. Dla polemiki z poglądami uczonych niemieckich starej daty por. uwagi T. Cieślaka, *Spór o dorobek państwa pruskiego*, „Zapiski Historyczne”, t. 28, z. 4, 1963, (polemika z W. Hubatschem).

¹² Por. moje uwagi, „Zapiski Historyczne” t. 38, z. 1, 1973; z prac dawniejszych przypomnijmy B. Schultze, *Die Reform der Verwaltungs-bezirke in Brandenburg und Pommern 1809 - 1818*, Berlin 1931; P. Haake-König *Friedrich Wilhelm III., Hardenberg und die preussische Verfassungsfrage*, „Forsch. z. Brandenburgische und Preussische Geschichte”, t. 30, 1918.

¹³ Por. Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz, wyd. von W. Conze, Stuttgart 1962; F. L. Knemeyer, *Regierungs- und Verwaltungsreformen in Deutschland zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, Köln—Berlin 1970.

historyków niemieckich, ale i amerykańskich¹⁴. Wśród najnowszych prac niemieckich na szczególne zainteresowanie zasługuje obszerna monografia E. Kleina wkraczająca już bezpośrednio w problematykę okresu po 1815 r.¹⁵

2. Literatura przedmiotu *sensu stricto*, tj. dotycząca interesującego nas terytorium z punktu widzenia dziejów ustroju i prawa w XIX w., jest ilościowo i jakościowo skromna. Dotyczy to stwierdzenie także piśmiennictwa prawniczego z wieku XIX. Po pierwsze, należy podkreślić, iż poza licznymi publikacjami erudycyjnymi o mieszanym najczęściej charakterze opisów geograficzno-statystyczno-administracyjnych¹⁶ nie posiadamy zbyt wielu publikacji niemieckich dla okresu do 1871 r., które dotyczyłyby prowincjonalnego prawa czy też odrębności ustrojowych prowincji pomorskich. W okresie zaś po zjednoczeniu państwa niemieckiego owe odrębności rzadziej już stawały się przedmiotem opracowań czy też komentarzy prawniczych.

Polska literatura prawnicza w interesującym nas zakresie terytorialnym aż po 1920 r. jest praktycznie nie istniejąca¹⁷. Wynika to z ogólniejszego faktu, iż polska nauka prawa nie rozwinęła się w zaborze pruskim, w którym brakło tych politycznych i instytucjonalnych warunków, które umożliwiły bogaty rozwój analogicznej literatury w języku polskim w Galicji w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. Co do piśmiennictwa historycznego to rozwinęło się ono szerzej dla interesującej nas epoki dopiero w ostatnich trzydziestu latach i to zarówno w nauce polskiej i niemieckiej, z tym jednakże, iż większość prac poświęcano problematyce dziejów społeczno-gospodarczych i walce narodowościowo-politycznej, stosunkowo rzadko sięgając do spraw czysto ustrojowych. W rezultacie

¹⁴ Por. m.in. prace T. S. Hamerowa, W. M. Simona, por. także publikowaną w Stanach pracę H. Rosenberga, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience 1660 - 1815*, Boston 1958.

¹⁵ E. Klein, *Von der Reform zur Restauration. Finanzpolitik und Reformgesetzgebung des preussischen Staatskanzlers Karl August von Hardenberg*, Berlin 1965, por. wznowienie klasycznej rozprawy O. von Gierke, *Die Steinsche Städteordnung*, Darmstadt 1957; S. A. Kaehler, *Wilhelm von Humboldt und der Staat*, Göttingen 1963; R. Ibbeken, *Preussen 1807 - 1813. Staat und Volk als Idee und Wirklichkeit*, Köln 1970; ważki zbiór źródeł ogłosili historycy NRD: H. Scheel [wyd.], *Das Reformministerium Stein. Akten zum Verfassungsgeschichte aus den Jahren 1807/8*, bearbeitet von D. Schmidt, t. I - III, Berlin 1966 - 1968.

¹⁶ Dzieła A. Holschego, F. Förstera, Rosciosa i innych znajdowały urzędową kontynuację w takich publikacjach, jak H. Oelrichsa, *Statistische Mitteilungen über den Regierungsbezirk Danzig*, Danzig 1863; E. Jacobson, *Topographisch-statistisches Handbuch f. den Rerierungsbezirk Marienwerder*, Danzig 1868. Por. ogólnie uwagi J. Wąsickiego, *Pruska literatura urzędnicza z końca XVIII i początku XIX wieku*, opisująca ziemię polskie zaboru pruskiego, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 4, 1958.

¹⁷ Nie wykracza ona najczęściej poza czysto doraźne poradniki-informatory prawne pisane zazwyczaj przez adwokatów na użytek Polaków nie władających językiem niemieckim.

niewiele tylko możemy wymienić prac doniosłych z poznawczego punktu widzenia.

Jeżeli pominąć nadal przecież cenne niekiedy (choć przestarzałe generalnie) rozprawy dziewiętnastowieczne¹⁸, to dobrym punktem wyjścia dla badań ustrojowych Pomorza, a zwłaszcza dziejów ustrojowych Prus Zachodnich w XIX w., pozostają prace Jana Wąsickiego, a także bogata materiałowo, choć budząca wiele zastrzeżeń ogólnych, rozprawa Busse-
nius. Rozprawy wspomnianych autorów dotyczą przecież w zasadzie okresu przed 1806 r.¹⁹ i stanowić mogą jedynie wprowadzenie do właściwej problematyki. Wspomnieć także należy cenny artykuł informacyjny S. Gierszewskiego o naczelnych władzach Prus Zachodnich²⁰ oraz rozprawy i artykuły Tadeusza Cieślaka, któremu zawdzięczamy wstępne próby całościowego zarysowania problematyki ustrojowo-politycznej Pomorza Gdańskiego w XIX w.²¹ Szczególnej kontynuacji wymagałyby jakże dotąd nieliczne badania szczegółowe, typu artykułu M. Pirko o pruskiej ustawie wywłaszczeniowej bądź niemal dotąd nie ruszonej problematyki spraw kościelnych na Pomorzu w ich aspekcie prawnoustrojowym zwłaszcza dla okresu przed kulturkampfm²².

¹⁸ Nadal przydatny pozostaje M. at Bär, *Die Behördeverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*, Danzig 1912; por. także E. Loenning, *Gerichte und Verwaltungsbehörde in Brandenburg-Preussen*, Halle 1914; pisywane z perspektywy poznawczej i tendencyjne prace M. Lauberta, A. Horn, *Die Verwaltung Ostpreussens seit der Säkularisation 1525 - 1875*, Königsberg 1890.

¹⁹ Por. ogólnie J. Wąsicki, *Ustrój pruski na ziemiach polskich w latach 1772 - 1815*, w: Węzłowe problemy dziejów Prus XVII - XX wieku. Materiały z sesji naukowej w UAM (11 - 12 VI 1970), Poznań 1971 oraz zwłaszcza tegoż, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim (Prusy Południowe 1793 - 1806)*, Wrocław 1957; I. Ch. Bussenius, *Die Preussische Verwaltung in Süd-und Neuostpreussen (1793 - 1806)*, Heidelberg 1960. Prace i wydawnictwa źródłowe Bussenius, książki I. Berger, O. Heikego i innych omawiał krytycznie na łamach głównie CPH Jan Wąsicki, por. także o monografii Bussenius obszerne uwagi T. Cieślaka, „Zapiski Historyczne”, t. 28, z. 4, 1963, s. 653 - 659.

²⁰ S. Gierszewski, *Naczelne władze Prus Zachodnich (1772 - 1920). Zmiany administracyjne a sukcesje registratur*, „Archeion”, 33, 1960. Charakter informatora powielanego przedstawia tekst W. Trzebińskiego, *Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1715 - 1945. Zarys historyczny*, Warszawa 1955, s. 52 (Dok. Geograficzna nr 9), a próbą popularną był tekst A. Piskozuba, *Zmiany polityczno-administracyjne Pomorza Wschodniego (X - XX w.)*, Pomorze Gdańskie nr 1, Gdańsk 1966. (GTN s. Prac Popul.).

²¹ Por. T. Cieślak, *Węzłowe problemy społeczno-polityczne Pomorza Gdańskiego* (w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w.), Pomorze Gdańskie nr 1, Gdańsk 1966; tegoż, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn 1966. Por. także sprawozdanie S. Wierchosławskiego z konferencji pt. „Węzłowe problemy rozwoju Pomorza (Prus Zachodnich) w XIX w.”, „Zapiski Historyczne”, t. 38, z. 3, 1973, s. 186 - 188.

²² M. Pirko, *Losy pruskiej ustawy wywłaszczeniowej w latach 1908 - 1912*, „Roczniki Historyczne”, 29, 1963; por. też W. Jakóbczyk, *Dwie ustawy*, ZN UAM,

Analogiczną do prac Tadeusza Cieślaka rolę odnośnie do Pomorza Gdańskiego odgrywają prace Alfreda Wielopolskiego do dziejów Pomorza Zachodniego w XIX w. Problematykę ustrojową wstępnie zarysowuje niewielka rozprawa Wielopolskiego pt. *Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, Poznań 1965. Warto podkreślić, iż autor ten nie tylko nie miał zbyt wielu opracowań niemieckich przydatnych bezpośrednio do zarysowania problematyki prowincjonalnego ustroju²³, ale w swej bibliografii nie wykazał ani jednej pracy polskiej poświęconej tej problematyce *sensu stricto*. Należy żałować, iż w ostatnim dziesięcioleciu po ukazaniu się pionierskiego zarysu Alfreda Wielopolskiego badania nad problematyką ustrojową i prawną Pomorza Zachodniego niemal się nie posunęły naprzód i pozostają daleko w tyle za podjętymi bądź już zrealizowanymi pracami nad analogiczną problematyką dla Pomorza Gdańskiego.

Nauce niemieckiej ostatnich lat zawdzięczamy natomiast interesującą serię opracowań monograficznych o różnej zresztą wartości i założeniach metodologicznych, ale charakteryzujących się wykorzystaniem szerokiej podstawy źródłowej i wnoszących pośrednio bądź bezpośrednio wiele do dziejów ustrojowych Pomorza w XIX w. Mam tu na myśli prace dotyczące organizacji i działania administracji poszczególnych rejencji pruskich zarówno wchodzących w skład ziem pomorskich, jak Kwidzynia i Gdańska²⁴, jak i rejencji bydgoskiej²⁵, które to prace, wnosząc cenny materiał porównawczy, pozwalają na powiązanie problematyki ustrojowej prowincji pomorskich z problematyką ustrojową W. Ks. Poznańskiego. Z wspomnianych tu prac najwyżej należy ocenić książki Horsta Miesa

nr 67, Historia, z. 8, Poznań 1968. Co do spraw kościelnych na Pomorzu w ich aspektach prawnych por. jako punkt wyjścia J. P. Ravens, *Staat und katholische Kirche in Preussens polnischen Teilungsgebieten (1772 - 1807)*, Wiesbaden 1963 oraz L. Trzeciakowski, *The Prussian State and the Catholic Church in Prussian Poland 1871 - 1914*, „Slavic Review”, t. 26, z. 4, 1967. Ogólna literatura przedmiotu do dziejów kościoła jest już bogata.

²³ Nie mógł jeszcze wykorzystać znanej rozprawy O. Eggerta. Por. z prac dawniejszych trudno dostępny zbiór Zettwacha, *Das pommersche Lehnrecht nach seinen Abweichungen von den Grundsätzen des Preussischen Allgemeinen Landrechts*, Leipzig 1832; F. Glaser, *Die Stände Neuvorpommerns 1806 - 1825*, Pommersche JBB, 25, 1929, s. 29 - 154; A. Padberg, *Die ländliche Verfassung in der Provinz Pommern*, Stettin 1861; H. Berghaus, *Landbuch der Herzogthums Pommern und des Fürstentums Rügen*, Anklam 1864.

²⁴ Por. J. L. Dortans, *Die Verwaltung des westpreussischen Regierungsbezirks Marienwerder in den Jahren 1815 bis 1829*, Bonn 1964; H. Mies, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirkes Marienwerder 1830 - 1870*, Köln—Berlin 1972; P. Letkemann, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Danzig 1815 - 1870*, Marburg 1967.

²⁵ Por. I. Berger, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirkes Bromberg 1815 - 1847*, Köln 1966; K. Rehfeld, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirkes Bromberg 1848 - 1871*, Köln 1968.

i Petera Letkemanna²⁶. Brak jak dotąd podobnych prac dla rejencji Pomorza Zachodniego, jak i dla rejencji Prus Wschodnich.

Jeżeli chodzi o badania polskie lat ostatnich skoncentrowały się one głównie wokół problematyki społeczno-gospodarczej oraz politycznej z tym, iż uprzywilejowane pozostawały okresy Bismarckowski (łącznie z działalnością Hakaty) oraz czasy powstania styczniowego. Do niedawna przecież nawet dzieje polskiej „pracy organicznej” na Pomorzu Wschodnim były przedmiotem jedynie szkicowych bądź przyczynkarskich opracowań i dopiero ostatnio przedstawicielowi młodego pokolenia historyków niemieckich zawdzięczamy udaną próbę pogłębionego ujęcia całości kształtu tej problematyki dla okresu lat 1815-1871 na szerokim tle życia społecznego i politycznego tych czasów²⁷.

Jeżeli wskazałem powyżej, iż nasza wiedza o dziejach ustrojowych i prawnych Pomorza w XIX w. jest bardzo skromna, warto się pokusić o sformułowanie przynajmniej niektórych postulatów badawczych i wskazać na ważniejsze tematy oczekujące na autorów. Rzecz jasna, iż wiele tych postulatów natury ogólniejszej, a więc wykraczających poza dzieje partykularne Pomorza, musielibyśmy raczej formułować pod adresem niemieckich historyków ustroju, specjalistów od problematyki ustrojowej pruskiej, bądź też do polskich reprezentantów dyscypliny powszechnej historii państwa i prawa. Mam tu na myśli konieczność podjęcia takich kwestii jak badania nad historyczną genezą i ewolucją ustrojową prowincji w państwie pruskim XIX w., problemy ogólne związane z genezą i ewolucją ideologii samorządowej i etapami wcielania jej w życie w ramach organizacji pruskiej administracji lokalnej²⁸.

Wiele też można by powiedzieć o dziejach ogólnych pruskiej administracji jako pewnej całości, a zwłaszcza o dziejach i mentalności owego *Beamtenstand*, jakże typowej dla państwa pruskiego nie tylko szczegól-

²⁶ Prace te przecież mimo imponującego wysiłku źródłoznawczego (zwłaszcza w pracy Horsta Miesa, który objął także i niektóre zbiory polskie) pozostają w tym sensie niepełne, iż autorzy nie byli w stanie wykorzystać zbiorów merseburskich.

Co do braku krytycyzmu zwłaszcza u P. Letkemanna w ocenie działalności administracji pruskiej na ziemiach polskich por. K. Wajda, *Badania nad administracją pruską Pomorza Gdańskiego i północnej Wielkopolski w okresie zaboru w historiografii zachodnio-niemieckiej*, ZH, t. 36, z. 3, 1971, s. 75-82.

²⁷ Por. P. Böhning, *Die nationalpolnische Bewegung in Westpreussen 1815-1871*, Marburg 1973.

²⁸ Problematyka dziejów samorządu pozostaje niestety odłogiem w polskiej nauce historycznoprawnej, por. ogólnie H. Heffter, *Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert. Geschichte der Ideen und Institutionen*, Stuttgart 1950; H. Faust, V. A. Huber, *Ein Bahnbrecher der Gemeinschaftsidee*, Hamburg 1952; T. Winkler, *Johann Gottfried Frey und die Entstehung der preussischen Selbstverwaltung*, Stuttgart 1957; F. Steinbach-Becher, *Geschichtliche Grundlagen der kommunalen Selbstverwaltung in Preussen*, „Rheinisches Archiv”, t. 20, 1932.

nej mentalności, ale i wręcz ideologii (*etosu*) stanu urzędniczego²⁹. Ostatnio wiele ciekawych (choć chyba nie zawsze słusznie interpretowanych) materiałów przyniosła książka amerykańskiego badacza J. R. Gillisa³⁰. Są to oczywiście kwestie wykraczające poza nasze szczegółowe podwórko. Wracając więc na tereny pomorskie należy podkreślić, iż istnieje pilna potrzeba studiów szczegółowych nad dziejami podziałów administracyjnych dokonywanych w XIX w., a zwłaszcza nad przyczynami politycznymi czy też społecznoekonomicznymi, które kierowały kolejnymi przemianami w tym względzie. Dotyczy to zwłaszcza decyzji o zmianach terytorialnych z epoki po 1871 r., kiedy to dla Westpreussen względy wyborcze i walki politycznej z polskością czy też katolicyzmem określały niektóre decyzje strukturalne.

Całościowego ujęcia monograficznego domaga się problematyka zarządu miast pomorskich w XIX w., która musiałaby być opracowywana odrębnie dla Pomorza Wschodniego i Zachodniego, a której ujęcie w naukowo pogłębiony sposób stwarzałoby solidne podstawy dla ogólnych studiów nad dziejami ewolucji od form stanowych zarządu miastami do wykształcenia się nowoczesnego samorządu miast (a także gmin)³¹. Kluczowa w polityce lokalnej i administracji pozycja landrata i ewolucja tej instytucji z pozycji reprezentanta głównie interesów stanowych na pozycję reprezentanta administracji centralnej powinna być szczegółowo przestudiowana z punktu widzenia przepisów i sytuacji faktycznej w prowincjach pomorskich. Interesować winny nas w tej mierze aspekty socjologiczne, kryteria prowadzonej polityki personalnej, ewolucja postaw i powiązań właściwych na tym szczeblu administracji prus-

²⁹ Por. klasyczna praca O. Hintze, *Der Beamtenstand*, wyd. 2, Darmstadt 1963; N. Preradovich, *Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804 - 1918)*, Wiesbaden 1955; Th. Wilhelm, *Die Idee des Berufsbeamtentums. Ein Beitrag zur Staatslehre des deutschen Früh-Konstitutionalismus*, Tübingen 1933; por. także teksty z epoki: Cl. Theodor, *Der Staatsdienst in Preussen*, Hamburg 1838; Cl. v. Delbrück, *Die Ausbildung f. den höheren Verwaltungsdienst in Preussen*, Jena 1917; A. E. v. Ernsthausen, *Erinnerungen eines preussischen Beamten*, Bielefeld u. Leipzig 1894.

³⁰ J. R. Gillis, *The Prussian Bureaucracy in crisis 1840 - 1860. Origines of an Administrative Ethos*, Stanford 1971.

³¹ Ordynacje miejskie pruskie z XIX w. mają bardzo już bogatą dawniejszą literaturę, por. ogólnie F. Stier-Somlo, *Die Wandlungen des preussischen Städte, -Landgemeinden, - Kreis-und Provinzial-rechts in den Jahren 1818 - 1918*, Oldenburg—Berlin 1921; E. Joachim, *Zur Vorgeschichte der preussischen Städteordnung*, HZ, 68, 1892; M. Peters, *Beiträge zu dem Kampf um die preussische Gemeindeordnung vom 11 März 1850*, Breslau 1917; E. Hoffmann, *Danzig und die Städteordnung des Freiherrn vom Stein*, Königsberg 1934. W zakresie samorządowych inicjatyw polskich nadal zasługuje na uwagę praca niemieckiego socjologa L. Bernharda, *Das polnische Gemeinwesen im Preussischen Staate*, Leipzig 1907, por. także praca zbiorowa *Preussische Städte im Gebiete des polnischen Nationalitätenkampfes*, Leipzig 1909.

kiej. Istniejące w tej mierze opracowania niemieckie³², dane personalne, statystyki urzędowe, jak i liczne teksty pióra samych zainteresowanych pozwalają na osiągnięcie na tym odcinku znaczniejszej jasności obrazu, pogłębienie charakterystyki pruskiego aparatu rządzącego. Niektóre, bardzo niekiedy rozbudowane w państwie pruskim działy prawa administracyjnego prowincjonalnego, są z niejednego punktu widzenia interesujące i winny zostać opracowane z punktu widzenia dziejów prawnych prowincji pomorskich. Dotyczy to m.in. problemów kompetencji władz policji porządkowej, rozbudowanego w Prusach prawa karno-administracyjnego, wielce osobliwie cenionych przez junkrów pruskich ustaw łowieckich.

Trzeba stale pamiętać o tym, iż w praworządnym państwie pruskim wiele kwestii nawet (a może właśnie nade wszystko) w okresie po zjednoczeniu Niemiec regulowano w prawie administracyjnym odrębnie dla terytoriów wschodnich pruskich dla potrzeb walki z polskością. I tak dla historyka państwa i prawa na ziemiach polskich pod zaborem pruskim pilnym wydaje się być postulat studiów nad prawnymi aspektami kształtowania się antypolskiej polityki władz administracyjnych (nie mówiąc już o studium koniecznym antypolskiej praktyki władz administracyjnych opartej formalnie na przepisach typu ogólnie obowiązującego, jak np. w prawie budowlanym).

Ciekawe sytuacje konfliktowe powstające w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. w kręgu „instytucje państwa prawnego a interesy walki z polskością”, reprezentowane przez administrację zainteresowanych rejencji, na które ostatnio zwrócił uwagę Böhning w związku z problematyką prawa o stowarzyszeniach i zgromadzeniach³³, zasługiwałyby na szczególowsze rozważenie. Jak podkreślił w swoim czasie Tadeusz Cieślak³⁴, „Pomorze Gdańskie stało się szczególnie ważnym laboratorium dla projektów germanizacyjnych”. Tak było nie tylko za rządów Bismarcka. Do czołowych problemów w walce polityczno-narodowej należał na tych terytoriach problem szkoły. Należałoby go szerzej przestudiować także i z punktu widzenia prawnego, ukazać drogi i metody walki z polskością na tle prawnej problematyki dozwolonego bądź bezprawnego stosowania języka polskiego³⁵. Odrębny a bardzo ważki problem z zakresu tych za-

³² Por. m. in. F. Gelpke, *Die geschichtliche Entwicklung des Landratsamtes der preussischen Monarchie*, Berlin 1902; K. v. der Groeben, *Landrate in Ostpreussen. Ein Beitrag zur Verwaltungsgeschichte des Samlandes*, Köln 1972; H. A. Mascher, *Das Institut der Landrate in Preussen, historisch, juristisch und nationalökonomisch skizziert*, Berlin 1868.

³³ O.c., s. 156 - 157.

³⁴ T. Cieślak, *Węzłowe problemy...*, s. 132.

³⁵ Por. ogólnie obok prac Böhninga, S. Baske, także i Ł. Borodziej, *Pruska polityka oświatowa na ziemiach polskich w okresie Kulturkampfu*, Warszawa 1972. W zakresie problematyki ściśle językowej brak dla terytorium Pomorza zbioru typu A. Studniarskiego, *Zbiór praw dotyczących się narodowości polskiej i języka*

gadnień stanowiłyby dzieje sądownictwa administracyjnego w prowincjach pomorskich, ich rola (pozytyw i negatyw) w rzeczywistym bądź tylko formalnym procesie realizacji państwa prawnego w Prusach w okresie po 1848 r.³⁶

Wiele ciekawych i całkowicie niemal dotąd przez historyków prawa nie poruszonych problemów przynoszą dzieje sejmu prowincjonalnego dla Prus Zachodnich i Wschodnich³⁷ i związane z nimi dzieje prawa prowincjonalnego. Dla Pomorza Zachodniego dysponujemy w tej mierze cenną rozprawą Oskara Eggerta, *Stände und Staat in Pommern im Anfang des 19. Jahrhunderts*³⁸, która otwiera drogę do dalszych badań. Restauracja stanowych form przedstawicielskich w państwie pruskim w okresie po 1815 r. (a zwłaszcza konsekwencje ustawy z 1823 r.) były już niejednokrotnie przedmiotem zainteresowań w nauce niemieckiej³⁹. Dzieje

polskiego w W. Ks. Poznańskim, Poznań 1869. W zakresie spraw prawno-politycznych szkolnictwa por. F. Keller, *Geschichte des Preussischen Volksschulwesens*, Berlin 1873; R. Gneist, *Die staatsrechtliche Fragen des Preussischen Volksschulgesetzes*, Berlin 1892. W okresie powojennym por. E. Hoffmann, *Theodor von Schön und die Gestaltung der Schule in Westpreussen*, Marburg 1965; R. Korth, *Die preussische Schulpolitik und die polnische Schulstreiks*, Würzburg 1963 oraz G. Dettmer, *Die Ost- und westpreussischen Verwaltungsbehörden im Kulturkampf*, Heidelberg 1958. Ta ostatnia praca spotkała się z polemiką T. Grygiera, *Niektóre problemy „kulturkampfu” w Prusach wschodnich*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, z. 1, 1961, s. 130 - 147, w której zasadniczym punktem wyjścia były właśnie sprawy szkolne, do których powrócił T. Grygier w interesującym artykule *Stan prawno-organizacyjny szkół Mazur i Warmii w latach 1808 - 1845*, ibidem, z. 4, 1961, s. 562 - 588. Artykuł ten rysuje historię wschodniopruskiego prawa szkolnego aż po reformy z 1845 r. (tzw. regulatyw szkolny z 1845 r.). Istnieje pilna potrzeba kontynuacji tych badań w skali obu prowincji dla okresu zwłaszcza aż po 1871 r.

³⁶ Por. R. Gneist, *Der Rechtsstaat und die Verwaltungsgerichte in Deutschland*, wyd. 2, Berlin 1879.

³⁷ W zakresie genezy por. W. J. Stephan, *Die Entstehung der Provinzialstände in Preussen 1823*, Berlin 1914, a zwłaszcza T. Grygier, *Próby utrzymania ustroju stanowego w Prusach Wschodnich na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” z. 1, 1964, s. 43 - 70 oraz H. Obenans, *Verwaltung und ständische Repräsentation in den Reformen des Freiherrn vom Stein*, „Jb. f. die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands”, t. 18, 1969, s. 130 - 179.

³⁸ Köln 1964. Protokoły obrad pierwszego sejmiku prowincjonalnego Pomorza Zachodniego były publikowane ówczesnie: *Verhandlungen des Ersten Provinzial-Landtags im Herzogtum Pommern und Fürstentum Rügen im Jahre 1824*, Stettin, b.d.

³⁹ Por. m. in. W. Zimmermann, *Die Entstehung der provinziellen Selbstverwaltung in Preussen 1848 - 1875*, Berlin 1932; H. v. Wallther, *Die landständische Selbstverwaltung in ihrer Entwicklung seit dem 18. Jahrhundert*, Münster 1965; K. F. Rauer, *Neuere ständische Gesetzgebung der Preussischen Staaten*, Berlin 1859; J. G. L. Zitelmann, *Über die landständische Verfassung vor dem Jahre 1823*, „Baltische Studien”, t. 4, 1837, s. 28 - 45; M. A. v. Betmann-Hollweg, *Die Reaktivierung der Preussischen Provinziallandtage*, Berlin 1851, tekst natury politycznej, tejże tematyki dotyczy dysertacja J. Heinrichsa, *Die Reaktivierung der Kreis- und Provinzialstände*, Bonn 1917; por. także A. Arndt, *Der*

sejmu prowincjonalnego dla prowincji Prusy wydają się być szczególnie pilnym postulatem nauki także i dlatego, iż wiele wiemy o roli i aktywności politycznej sejmów prowincjonalnych w W. Ks. Poznańskim⁴⁰. Szczególnym tu problemem pozostaje problem roli sejmów prowincjonalnych w procesie utrzymania partykularnych rozwiązań prawnych. Dzieje prawa prowincjonalnego w prowincji Prusy Zachodnie (względnie w zjednoczonej prowincji pruskiej) znalazły swego rodzaju ukoronowanie w ustawie z 1844 r., która wprowadziła w życie kodyfikację zachodniopruskiego prawa prowincjonalnego⁴¹.

Kończąc krótkie i nie wyczerpujące bogatej problematyki uwagi, chciałbym podkreślić, iż studia nad prawem i ustrojem ziem polskich pod zaborami są pilną potrzebą naszej nauki i nie mogą — w odniesieniu do spraw pomorskich — pozostawać głównie tylko w gestii poszczególnych placówek Zakładu Historii Pomorza IH PAN, lecz muszą zyskać sobie większe zainteresowanie historyków prawa z zainteresowanych ośrodków uniwersyteckich (Poznań, Toruń, Gdańsk).

Anteil der Stände an der Gesetzgebung in Preussen von 1823 bis 1848, „Archiv f. öffentliches Recht”, t. 17, 1902.

⁴⁰ Na polską aktywność w pruskich sejmach zwrócił ostatnio uwagę P. Böhning. Co do spraw wielkopolskich i ogólnych por. K. Rzepecki, *Historia ustawy wyborczej pruskiej oraz wyniki wyborów do sejmu pruskiego z 1903 i 1908 na ziemiach polskich*, Poznań 1913; prace Z. Grota o udziale Polaków w parlamencie pruskim oraz Z. Hemmerling, *Posłowie polscy w parlamencie Rzeszy niemieckiej i sejmie pruskim (1907 - 1914)*, Warszawa 1968.

⁴¹ Por. powyżej przypis 7. Należy tu dodać, iż niedokończone wydawnictwo ogólne pod red. H. v. Strombecka, *Provinzialrechte aller zum Preussischen Staat gehörenden Länder...* w dziele III Westpreussen zawiera: B. I. (w opracowaniu Lemana) *Provinzialrecht der Districte des Preussischen Landrechts von 1721*, Leipzig 1830, B. II. *Die Statutarrechte der Stadt Danzig*, Leipzig 1831. Przy okazji zwracam uwagę na fakt, iż figurujący w bibliografiach art. J. Kucharskie j, *Przepisy prawa zwyczajowego obowiązującego w XIX wieku na Półwyspie Helskim*, „Zapiski Historyczne”, t. 26, z. 1, 1961, ma charakter rozważań etnograficznych i operuje dość niejasno określonym pojęciem prawo zwyczajowe — zwyczaj.